

Qabul qilindi: 01.07.2025

Chop etildi: 30.08.2025

UDK: 343.2:351.74(575.1)

ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ ТИЗИМИДА КОНСТИТУЦИЯВИЙ НАЗОРАТНИНГ МОДЕЛИ: ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН ТАЖРИБАСИ АСОСИДА

Курбанбаева Айтгул Уралбаевна,

Қорақалпоқ давлат университети таянч докторанти

MODEL OF CONSTITUTIONAL CONTROL IN THE SYSTEM OF STATE POWER: BASED ON THE EXPERIENCE OF KARAKALPAKSTAN

Kurbanbaeva Aytgul Uralbaevna,

basic doctoral student of Karakalpak State University

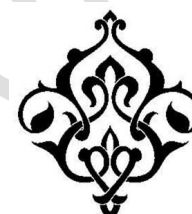
МОДЕЛЬ КОНСТИТУЦИОННОГО КОНТРОЛЯ В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ: НА ОСНОВЕ ОПЫТА КАРАКАЛПАКСТАНА

Курбанбаева Айтгул Уралбаевна,

*докторант Каракалпакского государственного
университета*

kurbanbaeva_a@karsu.uz

Аннотация: Мазкур мақолада Қорақалпоғистон Республикаси давлат ҳокимияти тизимидаги конституциявий назоратнинг ўрни ва роли таҳлил қилинади. Қорақалпоғистон Республикаси мустақил демократик тузум асосида фаолият юритувчи, Ўзбекистон Республикаси таркибидаги суверен ҳудуд бўлиб, унда инсон қадри, эркинлиги ва ҳуқуқлари олий қадрият сифатида тан олинган. Ушбу қадриятларни ҳаётга татбиқ этиши жараёнида барча давлат ва нодавлат ташиқлотлари, шу жумладан фуқаролар ўз фаолиятини конституциявий нормалар асосида олиб бориши лозим. Мақолада конституциявий назоратнинг ҳуқуқий моҳияти, институционал мақоми, халқаро тажрибадаги ўрни, назарий ёндашувлар ва Қорақалпоғистондаги амалий ҳолати кенг таҳлил этилган. Айниқса, Қорақалпоғистон Республикаси Конституциявий назорат қўмитасининг функционал хусусиятлари ва у бошқа ҳокимият тармоқларидан мустақил фаолият юритиши лозимлиги ҳақида илмий асосланган хулосалар берилган. Муаллиф томонидан илгари сурилган илмий қарашлар конституциявий назоратнинг давлат ҳокимияти тизимидаги муҳим ўрнини аниқлаштириши ва унинг институционал мустаҳкамлигини таъминлашга хизмат қилади.

Калит созлар: Конституциявий назорат, давлат ҳокимияти тизими, институтлараро мувозанат, ҳуқуқий мақом, давлат бошқаруви, конституциявий ҳуқуқ, суд тизими.

Abstract. This article analyzes the place and role of constitutional control in the system of state power of the Republic of Karakalpakstan. The Republic of Karakalpakstan is a sovereign territory within the Republic of Uzbekistan, operating on the basis of an independent democratic system, where human dignity, freedom, and rights are recognized as the highest value. In the process of implementing these values, all state and non-state organizations, including citizens, must carry out their activities on the basis of constitutional norms. The article extensively analyzes the legal essence of constitutional control, its institutional status, place in international practice, theoretical approaches, and practical situation in Karakalpakstan. In particular, scientifically based conclusions are given on the functional features of the Committee for Constitutional Control of the Republic of Karakalpakstan and the need for its independent functioning from other branches of government. The scientific views put forward by the author serve to clarify the important role of constitutional control in the system of state power and ensure its institutional strength.

Keywords: Constitutional control, system of state power, inter-institutional balance, legal status, public administration, constitutional law, judicial system

Аннотация: В данной статье анализируется место и роль конституционного контроля в системе государственной власти Республики Каракалпакстан. Республика Каракалпакстан является суверенной территорией в составе Республики Узбекистан, действующей на основе независимого демократического строя, где человеческое достоинство, свобода и права признаются высшей ценностью. В процессе реализации этих ценностей все государственные и негосударственные организации, включая граждан, должны осуществлять свою деятельность на основе конституционных норм. В статье подробно анализируется правовая сущность конституционного контроля, его институциональный статус, роль в международном опыте, теоретические подходы и практическое состояние в Каракалпакстане. В частности, даны научно обоснованные выводы о функциональных особенностях Комитета конституционного надзора Республики Каракалпакстан и необходимости осуществления им деятельности независимо от других ветвей власти. Научные взгляды, выдвинутые автором, служат для определения важной роли конституционного контроля в системе государственной власти и обеспечения его институциональной устойчивости.

Ключевые слова: Конституционный надзор, система государственной власти, межведомственный баланс, правовой статус, государственное управление, конституционное право, судебная система.

Кириш

Демократик жамият курилиши ва ҳукукий давлат барпо этилиши йўлида конституциявий назорат институти алоҳида аҳамият касб этади. Айниқса, давлат ҳокимиятининг конституцион мезонларга мувофиқлигини таъминлаш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини реал ҳимоя қилишнинг кафолатланган механизмини яратиш масаласи бугунги кунда долзарб илмий ва амалий муаммолардан биридир. Шу нуқтаи назардан, Ўзбекистон Республикаси таркибидаги суверен ҳудудий бирлик бўлган Қорақалпоғистон Республикасининг давлат бошқаруви тизимидаги конституциявий назорат институтининг ўрни ва роли устувор тадқиқот йўналишларидан бирига айланмоқда.

Қорақалпоғистон Республикасида инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни ва қадр-қиммати олий қадрият сифатида эътироф этилган. Бу принцип барча давлат ва нодавлат институтларининг фаолияти учун асосий ғоя бўлиб хизмат қилади. Мавжуд конституциявий тамойилларни амалиётга тадбиқ этиш эса, ўз навбатида, қабул қилинаётган ҳукукий ҳужжатлар ва уларнинг ижроси Конституцияга мувофиқ бўлишини тақозо этади. Айнан мана шу жиҳат конституциявий назорат институтининг давлат ҳокимиятининг барча тармоқлари фаолиятини назорат қилишнинг

ҳукукий воситаси сифатида шакллантиради. Илмий манбаларда конституциявий назоратнинг назарий асослари турлича талқин қилинади. Айрим тадқиқотчилар бу институтни мустақил давлат ҳокимияти тармоғи сифатида кўрсатса, бошқалар уни суд ҳокимиятининг алоҳида бўғини, баъзилар эса назорат институти деб таърифлайди. Масалан, О.В.Брежнев конституциявий судни алоҳида ҳокимият сифатида кўрган бўлса, Н.В.Витрук уни суд ҳокимиятининг ажралмас қисми сифатида баҳолайди. Ушбу турлича ёндашувлар конституциявий назоратнинг турли давлатларда қандай шаклланганлигини ва унга қандай ҳукукий мақом берилганлигини кўрсатади. Шу билан бирга, бу ёндашувлар Қорақалпоғистон Республикаси тажрибасини халқаро контекстдаги ўрни ва ўзига хослигини аниқлаш имконини беради. Айни пайтда Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан илгари сурилган конституциявий ислохотлар контекстида ҳам конституциявий назоратнинг такомиллашуви долзарб вазифалардан биридир. Давлат раҳбари таъкидлаганидек, инсон манфаатларини таъминлаш бўйича бошланган ислохотлар янги конституциявий маконда янада чуқурлашмоқда ва мазкур жараёнларда конституциявий назорат механизмларининг самарали ишлаши муҳим аҳамиятга эга.

Мазкур тадқиқотда Қорақалпоғистон Республикасида конституциявий назорат институтининг ташкил топиши, унинг ҳуқуқий мақоми, ҳокимият тармоқларига нисбатан мустақиллиги, шунингдек, халқаро ҳуқуқий тажрибалар билан солиштириш орқали баҳолаш асосий вазифалар қилиб белгиланди. Бунинг учун конституциявий назоратнинг халқаро моделлари, хусусан, Европа ва Америка тизимлари таҳлил қилиниб, Қорақалпоғистон тажрибаси билан қиёсий ёндашувда таҳлил қилинади.

Шу тариқа, тадқиқотнинг долзарблиги – конституциявий назорат институтининг давлат ҳокимияти тизимидаги ўрнини тизимли равишда аниқлаш, унинг ҳуқуқий асосларини таҳлил қилиш керак.

Методология

Мазкур тадқиқотда Қорақалпоғистон Республикасида конституциявий назоратнинг давлат ҳокимияти тизимидаги ўрнини ўрганиш учун сифатли тадқиқот (qualitative research) услубига асосланган ёндашув қўлланилди. Тадқиқотнинг методологик асосини қиёсий-ҳуқуқий, структуравий-функционал, тарихий ва мазмуний (контент) таҳлил усуллари ташкил этади. Ушбу методлар конституциявий назорат институтининг ҳуқуқий мақомини, тизимдаги функционал вазифасини, бошқа ҳокимият тармоқлари билан ўзаро алоқаларини ва хорижий тажриба билан солиштиришни чуқур ўрганишга хизмат қилади.

Қиёсий-ҳуқуқий ёндашув орқали Қорақалпоғистон Республикасидаги конституциявий назорат модели АҚШ, Германия, Озарбайжон каби давлатлар тажрибаси билан солиштирилди. Бу эса турли давлатларда конституциявий назорат институтлари қандай шаклланишини ва улар қандай ҳуқуқий механизмларга эга эканини аниқлашга имкон берди. Структуравий-функционал таҳлил эса конституциявий назоратнинг давлат ҳокимияти тизимидаги ўрнини, хусусан, қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти билан ўзаро муносабатини таҳлил қилишда қўлланилди. Тарихий ёндашув орқали эса конституциявий назоратнинг шаклланиши, ривожланиши

босқичлари ва ўзбек ҳуқуқий маконидаги трансформацияси кўриб чиқилди.

Тадқиқот манба базаси сифатида Ўзбекистон Республикаси Конституцияси [1], Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси, конституциявий назоратни тартибга солувчи қонунлар, тегишли норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, шунингдек, Ўзбекистон ва хорижий мамлакатлар олимларининг илмий ишлари (хусусан, А.В. Злобин, Н.В. Витрук, З.Қурманов ва бошқалар) таҳлил қилинди. Контент таҳлил орқали мазкур ҳужжатларнинг асосий ғоялари, ҳуқуқий нормаларининг моҳияти, уларнинг татбиқ этилиш амалиёти баҳоланди.

Ушбу методологик ёндашув конституциявий назорат институтининг давлат ҳокимиятидаги ўрнини ҳар томонлама ва тизимли равишда ёритиш имконини берди ҳамда мақолада келтирилган хулосаларнинг ишончлилигини таъминлади.

Натижалар ва муҳокамалар

Қорақалпоғистон Республикасида конституциявий назоратнинг давлат ҳокимияти тизимидаги ўрни ва роли юзасидан олиб борилган таҳлиллар натижасида бир қатор муҳим хулосаларга келинди. Биринчидан, конституциявий назорат инсон ҳуқуқлари, эркинликлари ва қадр-қимматини таъминлашнинг асосий ҳуқуқий механизмларидан бири сифатида намоён бўлади. У давлат органлари томонидан қабул қилинаётган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг Конституцияга мувофиқлигини назорат қилиш орқали фуқаролар манфаатларини ҳимоя қилишга хизмат қилади. Иккинчидан, Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясининг 11 ва 15-моддаларида ҳокимият тармоқлари ўртасидаги ваколатлар тақсимооти ва Конституция устуворлиги ҳуқуқий асос сифатида белгилаб қўйилган бўлиб, бу назорат органининг фаолият йўналишларини белгилашда муҳим аҳамият касб этади. Учинчидан, илмий манбалар таҳлилидан маълум бўлишича, конституциявий назоратнинг давлат ҳокимияти тизимидаги ўрни юзасидан турлича ёндашувлар мавжуд: айрим олимлар уни суд ҳокимиятининг таркибий қисми сифатида кўради, бошқалар эса тўртинчи мустақил

ҳокимият сифатида ёки назоратчи тармок сифатида баҳолайди. Тўртинчидан, Қорақалпоғистонда конституциявий назорат Конституциявий суд эмас, балки Конституциявий назорат қўмитаси орқали амалга оширилади. Бу орган ижро ҳокимиятига хос белгилари билан ажралиб туради ва унинг асосий вазифаси — норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг Конституцияга мослигини назорат қилишдан иборат. Бешинчидан, ушбу қўмита институционал ва функционал жиҳатдан давлат ҳокимиятининг анъанавий тармоқларидан мустақил бўлиб, унинг ҳуқуқий мақоми уни алоҳида тоифадаги махсус орган сифатида шакллантиради. Шу тариқа, Қорақалпоғистон Республикасида конституциявий назоратнинг ўзига хос институционал модели мавжуд бўлиб, у давлат органлари фаолияти устидан ҳуқуқий назоратни амалга оширишда муҳим рол ўйнайди.

Муҳокама. Ҳозирги даврда олимлар томонидан бу борада кўпроқ қўлланиладиган ёндашув шаклланган бўлиб, унга кўра конституциявий назоратни амалга оширувчи органлар ҳокимият тармоғининг суд органларига тааллуқли деб эътироф этилмоқда.

Бундан фарқли ўлароқ, ҳозирги даврда энг кам маъқул деб топилаётган ва тарқалган қарашлар сифатида конституциявий назорат органини тўртинчи ҳокимият сифатида эътироф этилаётганлигини қайд этиш мумкин. Бу каби қарашларни Ю.Л.Шульженко[2], С.С.Витвицкий[3], В.В.Тароева[4], М.М.Тхаркахо[5] ва бошқалар илгари суришмоқда.

Яна бир гуруҳ олимлар конституциявий суд назоратини одил судловнинг қисми сифатида эътироф этади. Жумладан, О.В.Опря одил судловни кенг маънода тушунадиган ва унга шу ўринда махсус конституциявий суд назоратини киритадиган тарафдорлар қарашларини асослантирилган деб ҳисобламоқда[6].

Бундай ёндашувни Н.В.Витрук қуйидагича аргументация қилмоқда: “Конституциявий суд одил судловни амалга оширади, суд ҳокимиятининг органи ҳисобланади ва давлатнинг суд тизимида алоҳида ўринни эгаллайди, бунда унинг давлат

ҳокимияти тизимидаги тутган ўрни даражасига кўра унга бошқа барча суд турларининг бўйсунилишининг инкор қилиниши билан эмас, балки қонун ижодкорлиги ва ҳуқуқни қўллаш амалиётига сезиларли таъсир кўрсатувчи ўз ваколати ва фаолиятининг ҳослиги билан ифодаланади”[7].

К.А.Половченко конституциявий назорат органларини суд ҳокимияти тармоғига мансуб эканлигини ижобий омил деб билмоқда ва бу “уларни ўз ихтиёрийлигини ва мустақиллигини тайминлайди ва бир вақтда бевосита конституциявий суднинг ўзини ҳам диалектик мустақиллигини қафолатлайди” деб ҳисобламоқда[8].

Хорижий мамлакатларнинг тажрибасини умумлаштириш натижасидаги Т.А.Николаева ҳулосасига кўра, марказлаштирилган конституциявий назорат органи қуйидаги ҳолларда суд тизимининг қисмини ташкил этмоқда: 1) мамлакатнинг конституцияси мазкур махсус функцияни умумий судлар тизимидаги олий судга юклаганида (масалан, АҚШда – Олий Судга); 2) конституция мазкур органни суд тизими таркибига кирувчи суд органлари қаторида белгилаб ўтганлиги (масалан, Грузия, Словакия, Озарбайжон, Чехия, Белоруссия, Польша, ГФР)[9].

Ундан ташқари, конституциявий назорати соҳасига мансуб бўлган айрим мутахассислар тегишли органларни иккиламчи табиатга эга деб фикр юргизиб, уларни ҳокимиятнинг суд тармоғига тааллуқлилигини фақатгина қисман тан олиш мумкин деб эътироф этмоқда. Масалан, В.В.Дмитриев қуйидагича таъкидламоқда: “Конституциявий судни давлат ҳокимияти органлари тизимидаги тутган ўрнига таъриф беришда унинг иккиламчи юридик табиатидан келиб чиқиш керак: бир томондан, мазкур орган давлат ҳокимияти органлари тизимида алоҳида ўринга эга бўлиб уни ҳокимиятни бўлиниш принципининг анъанавий тушунчаси билан камраб бўлмайди; икинчи томондан, унинг фаолияти учун суд фаолияти устувор деб ҳисобланади”[10].

Хусусан, Озарбайжон мисолида Д.Я.Гараджаев: “Айнан мана шу ёндашувни кўчириб олиш мақбул деб кўринмоқда ва уни

Озарбайжон Республикаси Конституциявий судини янада ислох қилишда қўллаш мақсадга мувофиқ” деб эътироф этмоқда [11]. Шу фикрдан келиб чиқиб у Озарбайжон Республикаси Конституциявий судини суд ҳокимияти тармоғидан чиқариб ташлашни таклиф этмоқда. Ўзининг бу таклифини асослашда у қуйидаги омилларни келтириб ўтмоқда:

биринчидан, Озарбайжон Республикасининг Конституциявий суди Озарбайжон Республикасининг Президенти, Миллий Мажлиси, Вазирлар Маҳкамаси, Олий суди, Прокуратураси мурожаатларига кўра қонунчилик, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари ўртасидаги ваколатларини тақсимлаш билан боғлиқ баҳсларни ҳал этишга оид масалаларни кўриб чиқади деб қайд этмоқда[12]. Шунга асосан у конституциявий назорат органларининг бу каби ваколатлари уларни “ҳокимиятдан устун судлар” деб таърифлашга асос беради деб эътироф этмоқда[13];

иккинчидан, буни асослаш учун хорижий тажриба келтирилмоқда. Хусусан, А.А.Клишас таъкидлашича, конституциявий назоратнинг “Европа” моделидаги давлатларда конституциявий суд жараёни анъанавий учта ҳокимият тармоқларининг доирасидан чиқариб ташланган[14]. Шунингдек бир қатор давлатларнинг конституцияларида конституциявий назорат органларининг ҳуқуқий ҳолати суд ҳокимиятига бағишланган бўлимида эмас, балки конституциявий қафолатларда (масалан, Италияда) ёки алоҳида махсус бўлимларда (Францияда, Польшада, Болгарияда) белгиланган[15].

Ўз навбатида, агарда Ўзбекистонда конституциявий назорат фаолияти Конституциявий суд томонидан амалга оширилса, унда Қорақалпоғистонда бу фаолият Конституциявий назорат қўмитаси томонидан амалга оширилиб борилади.

Шу тарика, мазкур ваколатли орган сифатида Қорақалпоғистон Конституциясининг 113-моддасининг 1-бандига кўра Жоқорғи Кенес тан олинади ва Конституциявий назорат қўмитаси унинг топшириғини бажарувчиси сифатида ўз фаолиятини олиб боради. Бу дегани, Конституциявий назорат қўмитаси

ҳокимиятни ижро тармоғининг ташқарисида эмас, балки шу тармоқнинг ўзига мансуб бўлган ҳолда ва унинг таркибий қисми сифатида ўзининг институционал ва функционал хослиги билан ажралиб туради.

Хулоса

Юқорида олиб борилган илмий таҳлиллар Қорақалпоғистон Республикаси давлат ҳокимияти тизимида конституциявий назоратнинг алоҳида институционал ва функционал ўрнига эга эканлигини яққол кўрсатди. Мазкур назорат механизми инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар устидан конституциявий жиҳатдан ҳуқуқий назорат ўрнатиш, шунингдек давлат ҳокимияти органларининг фаолиятида Конституция талабларига амал қилинишини қафолатлашда муҳим аҳамият касб этади.

Конституциявий назорат қўмитаси Қорақалпоғистон Республикасида суд органи эмас, балки давлат бошқарувининг марказий органи сифатида шаклланган бўлиб, унинг вазифалари ҳуқуқий ҳужжатларнинг Конституция ва қонунларга мослигини таҳлил қилиш ва аниқлаш, шунингдек давлат органларига хулосалар тақдим этишдан иборат. Бу эса уни ижро ҳокимияти билан боғлиқ орган сифатида тавсифлаш имконини беради. Шунга қарамасдан, мазкур қўмита қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятдан мустақил фаолият юритиши ва барча давлат органларига нисбатан ҳуқуқий назоратни амалга ошириш ҳуқуқига эга экани билан ажралиб туради.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Қорақалпоғистон Республикасидаги Конституциявий назорат институти ўзига хослиги ва мустақиллиги билан давлат ҳокимиятининг барқарорлигини таъминлашга хизмат қилувчи муҳим конституциявий қафолат ҳисобланади. Ушбу институтнинг ҳуқуқий мақоми, ваколатлари ва амалиётдаги роли юзасидан янада чуқур илмий тадқиқотлар олиб бориш, унинг самарадорлигини ошириш ва халқаро стандартлар билан уйғунлаштириш борасида тегишли таклифлар ишлаб чиқиш долзарб ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. (1992). *Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси (2023-йилги ўзгартиришлар билан)*. Тошкент: Адолат нашриёти.
2. Шульженко Ю. Л. Конституционный контроль в России // РАН. Ин-т государства и права. - М., 1995. - 175 с.
3. Витвицкий С.С. Эффективность государственного контроля и условия ее повышения // Вестник Казанского юридического института МВД России. - Казань., 2014. - С.95-98.
- 4.Тароева В.В. Контрольная власть в системе разделения властей // Одесская юридическая академия. - Одесса, 2013. - С. 127-129.
- 5.Тхаркахо М.М. Основные закономерности трансформации полномочий органов конституционного контроля в зарубежных странах // Вестник Адыгейского государственного университета, 2008. - С. 21-24.
- 6.Опря О.В. Конституционные суды в постсоциалистических государствах Восточной Европы: на примере Конституционного суда Республики Болгарии: Дисс. канд. юрид. наук по спец.: 12.00.02 / О. В. Опря. — М., 2002. — 192 с.
7. Витрук Н. В. Конституционное правосудие. Судебно-конституционное право и процесс: учеб. пособие / Н. В. Витрук. — М.: Норма: ИНФРА-М, 2012. — 592 с.
8. Половченко К. А. Конституционная юстиция в России и Украине (сравнительно-правовой анализ): Дисс. канд. юрид. наук по спец.: 12.00.02 / К. А. Половченко. — М., 2003. — 232 с.
9. Николаева Т. А.Обращения граждан в органы КЮ РФ и Зарубежных стран: сравнительно-правовой анализ: Дисс. канд. юрид. наук по спец.: 12.00.02 / Т. А. Николаева. — М., 2008. — 196 с.
10. Дмитриев В. В. Конституционная юстиция в субъектах РФ: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук по спец.: 12.00.02 «конституционное право; муниципальное право» / В. В. Дмитриев. — М., 2004. — 34 с.
11. Гараджаев Д.Я. Место конституционного суда в системе органов государственной власти Азербайджанской Республики. - Украина, Юридичний науковий електронний журнал. № 6/2016. - С. 42-45.
12. Конституция Азербайджанской Республики: Закон Азербайджанской Республики от 12 ноября 1995 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://files.preslib.az/projects/remz/pdf_ru/atr_kons.pdf.
13. Бондарь Н. С. Судебный конституционализм в России в свете конституционного правосудия / Н. С. Бондарь. — М.: Норма; ИНФРА-М, 2011. — 544 с.
- 14.Клишас А. А. Конституционный контроль и конституционное правосудие в Зарубежных странах: Дисс. д-ра. юрид. наук по спец.: 12.00.02 / А. А. Клишас. — М., 2007. — 571 с.
15. Конституционное (государственное) право Зарубежных стран: учебник для бакалавров / отв. ред. Б. А.Страшун. —М.: Проспект, 2014. — 296 с.

